

Ebu Hanife (699-767) ve Özgürlük Mektebi

Ümit AKTAŞ, 28 Haziran 2026

<https://yenipencere.com/kose-yazilari/ebu-hanife-699-767-ve-ozgurluk-mektebi-umit-aktas/>

İslam tarihinde ilk çöküşe uğrayan ya da çığırından çıkarılan olgu, en kavî görünüşüne rağmen aslında oldukça biçimsel olan iktidardır. “İktidar” diyorum çünkü günümüzdeki anlamıyla devlet ve ona dair bir gayret henüz ortalıkta yoktu. Sâsânî ve Bizans örneklerinden yola çıkarak ilk devleti kuran Muaviye, miras aldığı Ümeyye aklıyla erken bir Makyavelistti. Kurnazlık ve hile, bilgeliğe ve ilkelere bağlılığa galebe çalacaktı ama onun yol açtığı en önemli tahribat, kavramları iktidar stratejisi doğrultusunda saptırmasıydı ki bunun en önemli örneği, kendisini *yeryüzünde Allah’ın halifesi* olarak tanımlamasıydı ki bununla bağlantılı olan hilafet yönetimi de onun eseridir. Böylece kavramlardan doğru başlayan nebevî gelenekten sapma, önü alınamayan bir yozlaşmayla direnişini sürdüren seçkin şahsiyetlerin uyarılarına rağmen sürüp gidecekti. Halifelikle kastı, yönetimi kendinden önceki yöneticilerden (ki onlar Emiru’l-mü’minînlerdi) devraldığına onlara halef olduğuna işaret eden *masum* bir tanımlama olsa bile bunun da ötesinde *yeryüzünde Allah’ın halifesi olmak* gibi cüretkâr, iktidarı kutsayan ve onu dokunulmazlaştıran bir iddiayı da ortaya koymaktaydı.

Böylece iktidarını hem yersel hem de göksel açıdan kutsallaştırırken oğlu Yezid’e de Sâsânî ve Bizans özentili bir hanedanlığı ve buna dair bir geleneği miras bırakacaktı. Kısıtlı da olsa seçimli bir sürece bu cüretkâr müdahalesinin sonucu, nebevî çizginin kılıçla çığırından çıkarılması ve soycul bir hanedanlığa dönüştürülmesiydi. Bununla birlikte toplum henüz diri, hafızalar taze, muhalefet canlıydı. Emevîlerin muhaliflere karşı mücadelesi, bir asır sonrasında geride direncini yitirmiş bir sivil toplum bırakacak, direnişin son kalelerinden birisi de Ebu Hanife olacaktır. *Benim yolum hakikate ulaşma çabasıdır*, diyen hanifliğin yani doğru tutumun savunucusu bu öncü isminin ölümüyle birlikte her şey başka bir minvalde akmaya başlayacaktı.

Ebu Hanife, Kûfeli bir tüccardır ve ölümüne değin de ilmî faaliyetleri yanında ticarî faaliyetini de sürdürecektir. Yani her zaman hayatın ve toplumun içinde kalacak; ilmini, ticarî faaliyetleri içerisinde inşa ederken hem hayata tanıklık edecek hem de kimseye de

boyun eğmeyecektir. İslam dünyasındaki ilk hukuk mektebinin bânîsi olması da bir açıdan ilim ile ameli birleştirme gayretiyle ilgilidir. Yani o hem bir ticaret erbabı hem ders halkası olan bir hoca hem de bir fakîhtir. Bulunduğu şartlarda -özellikle de Kûfe, Basra ve Bağdat'ta- yaşamak, o günün dünyasıyla, kültürüyle ve hukukuyla hemhâl olmak anlamına gelmekteydi. Ticaret dünyasının içinde olduğu için o günün ticarî piyasası kadar hukukunu ve insanını da tanımaktaydı. Dolayısıyla ondaki hukuk mantığı, fakîhliğinden önceki ahlâkî ve ticarî pratiklerinden oluşmuştu. Bu nedenle çok iyi bir ahlâkçı olmasına karşın hukuk ile ahlâkın arasını ayırmasını da bilmiş, özgül bir ahlâkın değerini bilmesi kadar, nesnel bir hukukun mantığını da oluşturabilmiştir.

Ebu Hanife'nin hukuka bakışındaki nesnellik ve hukukla ahlâkın arasını ayırmasındaki dikkat, imanla ameli de ayırdığı gibi cemaat ile cemiyeti ve devleti de ayırmasını da sağlamıştır. Bu özeni ve nesnelliği nedeniyle onun açısından ismet sahibi kişi, diğer hukuk mekteplerinde olduğu gibi sadece mü'minler değil, tüm insanlıktır. Mukaddes olan ve bir hukukun muhatabı olan, öncelikle *insan*'dır. Yine bu mantıkî bakışın bir sonucu olarak onun açısından her insan, doğrudan içerisinde yaşadığı toplumun hukukuna tâbidir. Bunun için de *dârü'l-İslam* ve *dârü'l-harp* hukukları arasında farklar gözetmiş; bir mü'minin şayet *darü'l-harpte* yaşamaktaysa oranın hukukuna tâbi olması gerektiğini dolayısıyla da İslam devletinin korumasının olduğu kadar hukukunun da dışına çıktığını belirtmiştir. Tabii ki ahlâkî sorumluluk bunun dışındadır.

Ebu Hanife'nin fakîhliği sadece bir hukuk veya ilim insanı olmasıyla sınırlı olmayıp o, genel anlamda ilimlerde derinleşen, tefekkürü yanında siyasal, iktisadî ve toplumsal olaylarla da aktif olarak ilgilenen bir şahsiyettir. Bu tutumunu ise hep *sivil* bir pozisyonda sürdürmüş ve gerek Emevîlerin gerekse Abbasîlerin kadılık/başkadılık tekliflerini, hapse düşme ve işkence görme pahasına da olsa kabul etmemiştir. Bir âlim olarak bağımsızlığını koruma çabası, ilmî ve şahsî bağımsızlığını korumak gibi bir endişeye dayanmaktadır. İşte bunun içindir ki mevcut şartlar içinde söz söyleme cesareti kadar eleştirel özgürlüğünü ve içtihat bağımsızlığını korumak için iktidar alanının dışında kalmaya özen göstermiştir. İktidarın sağlayacağı birçok imkâna karşın kaybettireceği öylesine bir şey vardı ki belki de bu *basit* şey, onun fakîhliğindeki temel kıymeti büsbütün alıp götürebilecekti! Bu da temel İslamî, aklî ve insanî endişelerin dışındaki bir endişeye dayanmayan, özgür ve sivil bir düşünme ve içtihat etme (fıkhetme) imkânının elinden alınacak/çıkacak olmasıydı.

Elbette ki buradaki *fıkhetme* kavramının sadece bir hukuksal faaliyetten ibaret olmayan bir âlimlik, aydınlık, özgürlük ve sivilite kavramlarını da kapsamakta olduğu düşünülürse Ebu Hanife'nin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Onun fikir namusu ve bir mü'min olarak sorumluluğu ise iktidarın hatalarını ve cürümlerini söylemeye kendisini mecbur ve memur kılmaktaydı. Çünkü onun fakîhliği ve âlimliği, kendisini, bir anlamda çağımızın aydınlığı gibi ilmini hem halkı aydınlatmak ve halkın sorunlarını çözmek hem de iktidarı eleştirerek onu, “zulmünden ve yanlışlıklarından vazgeçirmek” gibi iki yönlü bir tutumla sorumlu hatta görevli saymaktaydı! Öyle ki iktidarda İslamî bir yönetim bile olsa aydınların ve genel olarak ilim insanlarının daima bu eleştirel tutumunu sürdürmesi gerekir çünkü iktidarlar hatadan berî olmayacakları gibi toplumun da bu konularda aydınlatılması ve desteklenmesi temel bir vücutbiyettir.

Onun bu konulardaki tavır alışları, siyasal bir tutum olmaktan öte, temelde sivil ve ilmî bir tutumdur çünkü asıl ve kalıcı olan, devletin değil toplumun güçlendirilmesi, bilinçlendirilmesi ve ayakta tutulmasıdır. Oysa İslam tarihi içerisinde sürekli olarak devlet güçlendirilmiş ve sivil topluma ait görev ve sorumlulukların çoğu, devlet tarafından soğurularak sivil toplumsal alan boşaltılmıştır. Bu ise sadece siyasal açıdan değil, bireysel özgürlük ve bilinç açısından da toplumu zayıflatmıştır. Batı sömürgeciliğinin İslam dünyasını bu kadar kolay ve çabuk bir biçimde işgal edebilmesinin altında, işte bu toplumsal zayıflatılmışlık, bilinçsel zafiyet, yani Malik bin Nebî'nin deyişiyle zaten özsel olarak *sömürge durumuna düşmüş olma* gerçekliği yatmaktadır.

Benzeri bir tavra sahip olan, yani kendi özgün fıkıh mektebinin bir devlet hukuku hâline gelmesini reddeden İmam Malik'le onun bu tutumlarındaki temel saik, fıkıhın *sivil* niteliğinin sürdürülmesi yani bağımsız ve özgür bir tutum olarak korunması, beri yanda fakîhlerin belli bir siyasal sisteme bağlanmayarak içtihat özgürlüklerini korumaları ve tüm bunlarla birlikte belli bir fıkıh ekolünün bir devlet uygulamasına dönüştürülerek bir fıkıh totalitarizmine yol açılmasından duydukları endişelerdir. Dolayısıyla fikhî tercihlerin ve içtihatların çoğulluğunun ümmet için bir rahmet olduğunu düşünmekteydiler. Beri yandan bu tavır, toplumsal çoğulluğun da sağlanmasıyla farklı anlayışlara, mezhep ve meşreplere de uygulama alanının ortaya çıkması ve bu alanların korunması gibi bir amaç taşımaktaydı. Ne yazık ki daha öğrencilerinden itibaren (Ebu Yusuf) bu önemli amaçtan uzaklaşmış ve onların iktidara taşıdığı Hanefî fıkıhı, bir iktidar fıkıhı olarak bu çoğulculuk

hassasiyetinden ve haysiyetinden uzaklaşmanın da başlangıcını oluşturmuştur. Ebu Hanife'nin ölümüne değin direndiği ulemanın devlete bağımlılığı fikrini öne süren İbn Mukaffa olsa da bu başlangıca son noktayı koyan, ulema-devlet ittifakını meşrulaştıran, devleti kutsallaştırırken insanı rüzgârın önündeki bir yaprak gibi küçültten ve Eş'ârî kaderciliğini geçerli kelama dönüştüren ise Gazalî olacaktır.

Ebu Hanife, siyasal yönetimlere karşı hak ve adalet çizgisi içerisinde mücadele ederken sadece uyarıcı pozisyonda kalmamış, yeri geldiğinde haklı gördüğü itiraz ve isyanları da (özellikle Zeydî imamı) desteklemiştir. Bu nedenle onun siyasal yolu, temekkün yoludur. Bununla birlikte orta yolculuğu, temkini esas alsın da şartlar uygunlaştığında zalim yönetime karşı isyanı da haklı gören bir orta yolculuktur. Bu, yani zalim yönetime karşı eleştiri, itiraz ve isyan; iktidarın gücünü, toplumun beklentilerini ve isyancı hareketin niteliği kadar haklılığını da gözeten bir stratejik aklın kararına dayanmalıdır. Dolayısıyla o, birçok açıdan çatıştığı *ehl-i hadîs* ve Eş'ârî kelamcıları gibi *âdil de zalim de olsa sultana itaat edilmesi* gibi bir anlayışa sahip değildir. *Halife*, ancak *şûrâ* ile seçildiği takdirde meşrudur ve bu meşruiyetin devamı için adaletini koruması gerekir.

Ebu Hanife; fıkıhında bireyi, bireysel özgürlük ve sorumluluğu esas alır. Kimi zaman bu konuda aşırılıklara gitse de temelde bu hassasiyetini korur. Özgürlüklerin olduğu kadar *rey*'in yani fıkhetmede düşüncenin özgünlüğünün belirginleştirilmesi, temelde bir içtihat faaliyetinin yani düşünsel cehdin savunulmasının bir neticesidir. Bu tutumunda ise temel fıkıh usûlü ilkeleri doğrultusunda hareket etmiştir yani Kur'an, sünnet, *icma* ve *kıyas* çizgisinde! Onun dersleri olsun, genel fıkıh anlayışı olsun, özgürce tartışmalar ve bu tartışmalar sonucu belli bir görüşün belirginleştirilmesi şeklinde sivil, özgür ve içtihadı dayanan bir çizgidedir.

Camilerdeki ders halkaları sivil; halka, tartışmalara ve katılıma açıktır. Karşılaşılan sorunlarda çözüm için şayet temel kaynaklardan (Kur'an ve Sünnetten) doğrudan bir çıkarım yapmak mümkün değilse sürdürülen tartışmalar ancak yeni bir *rey*'in yani içtihadî çabalarla varılan en güzel, uygun ve tatminkâr kararın ortaya konulmasıyla sonuçlandırılmaktadır. Bu sonucun elde edilmesi Kur'an'a bütünsel bir bakışı gerektirirken yaşayan sünnetin dışındaki rivayetlerin ise ciddî bir tahkîki gerektirmektedir. Bu ise ravî zincirinin tahkîki kadar metnin de kritiği demektir. *Hadis* mütevatir olmalı, Kur'an'la ve sair muteber rivayetlerle çelişmemelidir.

Fıkıhında dikkate aldığı üçüncü kaynak ise sahabenin icmâîdir. Bu aşamadan sonraki bir yöntemsel gelenekselciliği ise doğru bulmamaktadır. Temel kaynaklardan bir sonuca varılamadığında ise istihsan, kendisinin ortaya koyduğu önemli bir yöntemidir. Zaruret ve örf gibi kaynakların ötesinde Ebu Hanife'nin dayandığı bu çözüm yolu, günün şartlarında tarafların rıza göstereceği en uygun çözümün bulunmasıdır. *İstihsan, kıyasın yol açabileceği zorluğu aşmanın ve katı kuralcılığın yanlış sonuçlara götürmesini önleyecek işlevsel bir istidlâl tarzıdır.* Çözüm için başka bir yol bulunamadığında tarafların rızasını alan; güzel, faydalı ve günün şartlarına daha uygun olanın tercih edilmesidir. Temel gerekçe ise katı bir kuralcılık yerine hakkaniyetin sağlanmasıdır. Camilerde sürdürülen tartışmalar da esasında bu tür muğlak meseleler için çözümler aranmasıdır ki bunlar çoğunlukla belli bir genel çözümsel kurala girmeyen tikel sorunlardır.

Aklın aktif, üretken ve düşünümsel yönünün öne çıkarılması, sorunlara bulunan çözümleri de belli bir durağanlaşmadan, fıkıh despotizminden, hukukun durağanlaştırılmasından, toplumun tarihin belli bir kesitine raptedildiği bir kuralcılıktan kurtarmaya matuftur. Bunu yaparken kendi reyini de mutlak bir doğru olarak vaz' etmemekte; *bu, bugünkü görüşümüzdür ya da bu, bizim görüşümüzdür* diyerek *yarınki görüşümüz değişebilir veya daha doğrusunu bulan olursa, doğru odur*, demektedir. (Ebu Hanife, Muhammed Ebu Zehra, Can Kitabevi, s. 76)

Sahih hadisleri ve sahabe kavillerini dikkate aldığı hâlde daha sonrakilerin görüşleri ileri sürüldüğünde *onlar bir insansa biz de öyle bir insanız* diyerek kendi görüşünü ileri sürmekte veya *yeni* olan içtihadın ortaya konulmasına gayret gösterilmesini teşvik etmektedir ki, bu da canlı bir içtihat geleneğinin savunusundan başka bir şey değildir. Tabii ki temel amaç bir sorunun çözülmesi ve adaletin sağlanmasıdır. Dolayısıyla biçimsel yollarla adalete mugayir bir karar vermekten kaçınarak, kıyasa dayanan içtihat, maslahat ve örfe de başvurarak, en güzel ve uygun bir sonuca (istihsan) ulaşmayı önermektedir. Aslında ise bu, biçimsel bir hassasiyeti öne çıkaran bir gelenekçilikten başka bir geleneği, aslî ilke ve tutumlardan yola çıkarak en uygun çözümü bulmaya çalışan Resulün ve ashabının yolunu izlemek anlamındaki akli ve hayatın diriliğini, yeniliğini esas alan bir gelenek anlamına geliyordu ki bu tutum gerçekte dini, biçimci geleneğin yüküyle taşınılamaz hâle getirmektense mü'mince bir akıl ve yetkinlikle en uygun/güzel çözüme yönelmenin daha İslamî ve insanî olması anlamına geliyordu.

Namazda okunan Kur'an ayetlerini kişinin kendi diliyle okumasına cevaz verirken de aslında yine oldukça erken bir duyarlılık ve dikkatlilikle yüzlerce yıldır okuduğu metni anlamadan ayetleri terennüm eden, anlamı değil de lafzı kutsayan bir anlayışa karşı da önalıcı bir girişimde bulunmuş ama bu girişim, ne yazık ki lâıykı veçhile kavranamadığından Hanefî bir ülkede bile Kur'an'ın ana dile çevirisi için 1900'lü yılların beklenmesi gerekmiştir. Oysa, onun bu fetvası (yaklaşımı), Kur'an'ın anadilinde okunması ve üzerinde tefekkür edilmesi gereken bir kitap oluşuna çekilen bir dikkattir. Öyle ya, bir kitap, hele hele Kur'an gibi temel bir kitap, başka nasıl okunabilirdi ki! Gerçi düşünsel sığanın geliştirilmediğı bir vasatta, doğrudan anadil üzerinden yapılan okumaların da ne kadar yararlı olabildiğı, günümüzün tartışmalarına bakıldığında ortaya çıkmaktadır ama bu da başka bir sorundur.

Yine kendi döneminden itibaren yöntemsiz bir biçimde ortalığı kaplayan hadis rivayetçiliğine karşı da oldukça hassas ve yöntemli bir çizgi izleyerek fıkhında, Kuran'a aykırı gördüğü veya sıhhat şartları açısından zayıf olan hadisleri tercih etmemiştir. Bu ise özellikle *hadis ehli* tarafından hadisi reddettiğine dair bir iftiranın yaygınlaştırılarak haksız yere suçlanmasına sebep olmuştur. Oysa sahih bir hadisin reddi kadar yöntemsiz bir rivayetçilik de ciddî bir sorundur ve Ebu Hanife, bu sorun karşısında, tıpkı tekfirciliğe karşı geliştirdiğı bir hassasiyet benzeri, bir erken dikkatlilik geliştirmiştir. O da kendi mezhep ve meşreplerini desteklemek için hadis uydurmaktan bile çekinmeyen bir aşırılıkçılığa karşı en doğru yolun, günümüzde *hadis usûlü* denen bir hadis yöntembiliminin esasları doğrultusunda hareket etmek, öne sürülen yalan yanlış rivayetlere karşı bu ölçütleri uygulayarak doğru ile yanlış ayırt etmek olduğunu göstermeye çalışmıştır. Sahih hadislerin reddi nasıl ciddî bir sorunsa uydurulmuş rivayetlerin hiçbir sorgulama yapılmaksızın kabulü de en az o kadar ciddî bir sorundur.

Dönemindeki Hâricî aşırılığa ve tekfirciliğe karşı, bir yönden imanın tahkîkiliğini savunurken öte yandan kişinin kendi apaçık beyanı olmadığı sürece tekfir edilemeyeceğı, büyük de olsa günah işlemenin kişiyi ancak günahkâr kılacağı, yoksa dinden çıkarmayacağını savunur. Bir yandan da bu konudaki hassasiyeti, belki güncel tartışmalar nedeniyle imanın amellerle artıp eksilmemesi gibi son tahlilde kendi fıkhının diyalektik niteliğine aykırı bir tutumu benimsemesine de yol açmıştır.

Ona göre bir insan kendisinin Müslüman olduğunu söylüyorsa farklı mülâhazalardan yola çıkılarak onu tekfir etmeye kalkmak yerine, bu konudaki nihaî kararı Allah’a ve âhirete havale etmek daha doğru bir tutumdur. *Hakkında nass ile cennet vacip kılınanlardan ötesi için cennetliktir, diyemem. Cehennemlikler için de durum aynıdır.* (İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri, İFAV Y. s. 23) Esas aldığı bu irca/erteleme tutumu, insanların haksızca küfürle suçlanması gibi gereksiz alışkanlıkların önünün alınması içindir. *Çünkü kalpte bulunan şeyleri bilmeye imkân yoktur.* (age, s. 22) Dolayısıyla bu tip müphem durumlar hakkında bir karar vermek, ilmî bir tutum olmayıp spekülâtif bir önyargıdır ve son tahlilde insanın zannî bir yaklaşımla kendi sınırlarını ve mes’uliyet çizgisini aşması anlamına gelir. Ötesi ise zaten insanın doğrudan sorumlu olduğu bir mesele değildir. Peygamber (as) bile, münafıklara karşı benzer bir tutumu izlemiş ve her şeye rağmen onları İslam toplumunun dışına itmemiştir.

Hiçbir aklî endişe ve ölçütü dikkate almayan Bâtınî gizemcilik yanında, meselelere salt biçimsel bir sathîlikle bakan Hâricî tekfirciliğe karşı sürdürdüğü bu itidal tutumu, belli bir fikirsel aşırılığın toplumu terörize etmesi kadar bunun katliamlara ve dolayısıyla da toplumun ifsadına bir gerekçe kılınmasına karşı bir ön alma tutumuydu. Ne yazık ki İslam dünyası, bu konuda da yeterince bir dikkatlilik geliştirmedeği için aynı sorun günümüzde de farklı gerekçeler ve mülâhazalarla palazlanarak sür(dürül)mektedir. Bunun temelinde yatan en büyük sebep ise kültürel ve düşünsel derinleşmelerden yoksun, akletmeyi küçümseyen hatta neredeyse onu reddeden bir biçimciliğe, kültürel yoksunluğa ya da doğrudan bedevîliğe duyulan bir özlemdir.

Günümüzde İslam dünyasının içinde bulunduğu maddî sefaletten öte manevî sefalet, cehalet, ahlâkî yozlaşma, baskıcı yönetimleri kutsayan bir egemenlere itaatkârlık, istişareye riayeti bile suçlayan bir özgüvensizlik ve şahsiyetsizlik, ilme karşı ortaya konulan küçümseyicilik gibi sorunların temelinde, Ebu Hanife’nin daha İslam tarihinin başlangıcında ortaya koyduğu düşünsel derinliği ve dikkatliliği gösterememenin yanında, baskıcı yönetimler karşısında durabilecek bir şahsiyet ve ahlâk geliştirememek gibi oldukça temel zaafı bulunmaktadır. Bu temel zaafı ve sorunları gideremediğimiz sürece, maddî göstergelerimiz ne kadar değişirse değişsin özgür, onurlu, şahsiyetli, düşünebilen ve sorunlarını aklederek çözebilen insanları dolayısıyla toplumları hasretle anmaktan başka elimizden bir şey gelmeyecektir.